
Розділ 3. Державний устрій Речі Посполитої на землях України (1569–1795 рр.)



Різнноманітні проблеми виникнення, еволюції і занепаду Речі Посполитої, а також функціонування владних інституцій цієї східноєвропейської країни неодноразово висвітлювалися як українською¹, так і польською² історіографіями. Більшість дослідників внутрішнього устрою Польсько-Литовської держави схилиються до думки, що за характерними політико-правовими ознаками вона була федеративною шляхетською республікою з оригінальною системою управління, що дістала назву змішаної станово-представницької монархії (*Monarchia Mixta*).

Протягом довгого часу, починаючи від Люблінської унії 1569 р. і закінчуючи Третім поділом Польщі 1795 р., королівська державна влада, польсько-литовське сеймове законодавство й адміністративно-територіальний устрій Корони Польської поширювалися майже на всі українські етнографічні землі, а саме на Лівобережну Україну – з 1569 до 1648 рр., Правобережжя – з 1569 до 1648 рр. і з 1699 до 1795 рр. і територію Західної України – включаючи період з середини першої половини XV ст. й закінчуючи 1792 р.

1. Основні етапи розвитку державного устрою

Основи державного устрою та системи управління Речі Посполитої заклали рішення об'єднавчого польсько-литовського сейму 1569 р., що відбувся у Любліні. Згідно з рішеннями сейму, Польща та Литва зливалися в єдину федеративну державу. На її чолі стояв спільний володар – польський король і великий литовський князь в одній особі. Єдиним був і законодавчий орган – сейм. Разом із тим як поляки так і литовці продовжували мати свої окремі закони, власну державну адміністрацію, військо, суд, скарбницю тощо³. Натомість на територію України-Русі, більша частина якої перед тим входила до складу Великого князівства Литовського, поширювалися політико-правові норми Корони Польської. Це було зроблено в односторонньому

порядку королем Сигізмундом II, який впродовж діяльності сейму 1569 р. видав кілька універсалів про інкорпорацію Волині, Підляшшя, Брацлавщини та Київщини до складу Польщі⁴.

Як дослідив історик М.Коялович, король приєднав Підляшшя, Волинь, Поділля і Київщину «своєю владою і позбавив посад і маєтностей тих осіб, що не побажали приєднатися до Польщі»⁵. А польський учений Ю.Геровський зазначив, що саме дуалістичний характер Речі Посполитої, який полягав у вивищенні польської та литовської шляхти порівняно з руською (українською та білоруською) елітою, заклав великі суперечності в тогочасних суспільно-політичних відносинах і викликав сепаратистські тенденції в Україні протягом наступних років⁶.

Крім рішень, що ухвалювалися на Люблінському сеймі 1569 р., основи державного устрою Речі Посполитої до кінця XVIII ст. визначали так звані Генріхові артикули (статті) та Пакта Конвента (*Pacta Conventa*), які були укладені 1573 р. між королем Генріхом Валуа та польсько-литовською шляхтою. По суті, вони значно обмежували владу короля й коригували форму правління Польської-Литовської держави в напрямку так званої шляхетської демократії⁷. Ухвалені на той час зобов'язання монарха, власне, стали законодавчим актом, що на тривалий час, включно до 1795 р., визначали державний і політичний устрій країни.

Зокрема, Генріхові артикули передбачали таке: вільні вибори короля; обов'язкове скликання королем один раз на два роки вального сейму; тривалість засідань сейму Речі Посполитої не мала перевищувати шести тижнів; король мав право скликати посполите рушення лише за згодою сейму; тільки за погодженням із сеймовою шляхтою король мав накладати нові податки та мита; зовнішня політика королівського уряду, в тому числі оголошення війни чи миру, повинна була проводитися за погодженням із сенатом; при королі засновувалася дорадчо-контрольна рада з 16 сенаторів, які визначалися сеймом кожні два роки; король мав виконувати положення акту Варшавської конфедерації 1573 р. й особливо дотримуватися пункту щодо проголошення релігійної віротерпимості; за рахунок прибутків зі своїх маєтностей король зобов'язувався утримувати кварцяне військо; король мав також оплачувати витрати шляхти за участь у посполитому рушенні за межами Речі Посполитої⁸. Якби король не дотримувався цих положень, то шляхта мала право відмовляти йому в покорі (так зване право рокошу). Крім того, вступаючи на трон, Генріх Валуа підписав ще один документ під назвою «Пакта Конвента», який складався з 11 пунктів і конкретизував права та обов'язки нового монарха Речі Посполитої.

Державно-політичний устрій нової союзної держави, що складалася з Корони Польської та Великого князівства Литовського, визначався існуванням замкненої сеймово-сеймикової парламентської системи. При цьому найважливішими владними інститутами були король, сейм, сенат (він був складовою частиною сейму) та повітові сеймики. Основним джерелом права були юридичні норми, що затверджувалися на чергових сеймах. Рішення вального (загальнодержавного) сейму як вищого органу законодавчої влади забезпечували централізацію окремих воєводств Речі Посполитої.

У результаті Північної війни 1700–1721 рр. і кардинальних змін міжнародної ситуації у Центральній, Північній і Східній Європі Річ Посполита поступово стає залежною від сильніших іноземних держав. Разом із тим протягом усього XVIII ст. її внутрішньополітичне життя характеризувалося постійною боротьбою між великими

магнатськими угрупованнями Потоцьких і Чарторийських і дістало назву періоду магнатської олігархії. Політичні чвари, що підживлювались урядами Росії, Австрії, Пруссії та Франції, досягали апогею на засіданнях варшавських сеймів, більшість яких було зірвано.

Після правління короля Августа II (1697–1733 рр.) між Австрією, Саксонією, Росією та Францією розпочалася боротьба за так звану польську спадщину, яка полягала в протегуванні та воєнній підтримці кожною з країн свого кандидата на королівський трон. Як наслідок зовнішньополітичних утручань і внутрішніх міжусобиць, королівська влада була значно послаблена, а сейми виявилися недієздатними подолати кризові явища. Незважаючи на занепад усіх ланок державного устрою, більша частина шляхти вважала його досконалим і таким, що не потребує реформування.

Важлива програма реформ була проголошена на конвокаційному сеймі 1764 р. З цього часу сеймові рішення з економічних питань ухвалювалися простою більшістю голосів. Були створені централізовані скарбова та військова комісії; запроваджувалося так зване генеральне мито; у містах ліквідовувалися магнатські та церковні юридики; реформувалися королівський трибунал і асесорський суд, а найголовніше – поставлялося, що королем Речі Посполитої може бути лише її уродженець.

У 1773 р. було створено Едукаційну комісію, до обов'язків якої входило реформування державної освіти. Задля зміцнення державної влади в 1775 р. утворили Постійну раду як вищий виконавчий орган Речі Посполитої. До неї під керівництвом короля входило 18 сенаторів і 18 представників, які були делеговані зі складу посольської ізби сейму. Того ж року відбулися військова та фінансова державні реформи. Однак впровадження цих нововведень перебувало під тиском постійного спротиву з боку консервативної частини польської магнатурії та шляхти. Утім, на сеймі 1780 р. було розглянуто проект процесуального, цивільного та кримінального кодексу, що засвідчило спробу реформування в галузі соціальних відносин, права та судочинства. Зокрема, пропонувалося надати більше самоврядування містам і послабити кріпосницьку залежність селянства.

Найвагомішими щодо системних змін державного устрою Речі Посполитої виявилися рішення чотирирічного сейму, що діяв з 1788 до 1792 рр. Насамперед цей реформаційний сейм утворив Військову комісію, відібравши повноваження керівництва армією від Постійної ради, яка перебувала під російським впливом. У 1789 р. було скасовано й саму Постійну раду, а її повноваження в межах міжнародної діяльності були передані до Депутації закордонних відносин. Тоді ж було реформовано податкову систему та, згідно з законом про міста, укріплене місцеве самоврядування. За постановою чотирирічного сейму, в 1791 р. було впроваджено кардинальні зрушення у виборчій системі. Зокрема, права вибору до сеймів була позбавлена безземельна шляхта, що зазвичай продавала свої голоси магнатам.

Головним результатом перетворень державного устрою стало ухвалення на варшавському сеймі окремого Закону про управління, який в історіографічній традиції дістав назву Конституції 3 травня 1791 р. Цей важливий державний акт ухвалювався в умовах окупації Польщі російськими військами. Він складався з вступу, 11 статей і трьох додатків⁹. Конституція проголосила поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову й завершила процес довголітнього реформування державного ладу країни. Вищим державним органом влади мала стати так звана Сторожа законів – комісія в

складі короля, примаса і призначених на сеймі міністрів. Та найбільшим досягненням цього правового акту було проголошення положення, що «всі обивателі є оборонцями цілісності і свобод національних»¹⁰.

Однак більшість модернізаційних починань польсько-литовської шляхти з огляду на те, що внутрішньополітичний розвиток Речі Посполитої від 30-х рр. XVIII ст. став визначатися міжнародними планами Росії, Австрії та Пруссії, не мала практичного завершення. Після поділів Польщі, що відбулися у 1772, 1792 та 1795 рр., шляхетська республіка перестала існувати як держава.

2. Адміністративно-територіальний устрій України

У системі політико-адміністративного поділу Польсько-Литовської держави вирізнялися східні воєводства Корони Польської, де компактно проживали представники руського, тобто українського, етносу. На той час Річ Посполита поділялася на три великі провінції: Великопольщу, до якої входили Мазовія, Пруссія, Підляшшя та власне Великопольща; Малопольщу, що складалася з Малопольщі та українських воєводств Корони Польської; Велико князівства Литовського, до якого входили литовські та білоруські землі. Українська територія поділялася на воєводства Київське, Волинське, Брацлавське, Белзьке, Руське, Подільське та Чернігівське.

Близько 1433 р. було створене Подільське воєводство У 1570 р. відбулося його розмежування з новоствореним сусіднім Брацлавським воєводством. Межі Подільського воєводства зазнавали змін у зв'язку з утворенням Українського гетьманату, укладенням Бучацького перемир'я 1672 р. і Журавненським миром 1676 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією, а також у результаті так званого Першого поділу Польщі у 1772 р. Загальна площа цього воєводства становила близько 19 тис. кв. км, а протяжність його кордонів – 970 км¹¹. Подільське воєводство перестало існувати після російської окупації в 1793 р.

Київське воєводство утворилося в 1471 р. на основі приєднаного до Польщі Київського князівства. Розмежування його території відбувалося в 1569, 1612, 1621–1622 і 1781–1783 рр. Протягом 1648–1712 рр. влада Речі Посполитої на території воєводства фактично була обмежена утвореними тут інститутами Козацької держави. Межі воєводства зазнавали змін у результаті польсько-російських Андрусівського перемир'я 1667 р. і Вічного миру 1686 р., а також турецько-російського Бахчисарайського миру 1681 р. і російсько-польської комісії 1732 р. На 1646 р. протяжність кордонів Київського воєводства становила 1950 км, а площа – 63 тис. кв. км¹².

1566 р. виникло Волинське воєводство з центром у м. Луцьк. Розмежування його кордонів відбулося в результаті постанов сеймів 1570–1590-х рр. Територія воєводства зазнавала змін у результаті Національно-визвольної війни середини XVII ст. і поділу Польщі 1772 р. Площа цього воєводства становила близько 40 тис. кв. км., протяжність кордонів – 1122 км¹³. У 1793 р. до Російської імперії відійшла східна частина Волинського воєводства, а в 1795 р. – всі інші волинські землі.

Брацлавське воєводство утворилося, так само як і Волинське, у 1566 р. Воєводським адміністративним центром до 1598 р. був Брацлав, а протягом наступних